

PSYKOANALYSENS OVERFØRING: BEVÆGELSEN MOD ET DIALOGISK PARADIGME

Lisa Korsbek

Allerede Freud var opmærksom på psykoanalysens interpersonelle dynamik – det forhold, at en behandling udspiller sig på en aktuel scene og i en aktuel relation. Han var også opmærksom på psykoanalysens narrative dimensioner, om end i en lidt anden form end hos Donald P. Spence. Men hvor freudiansk psykoanalytisk behandling især var interesseret i fortidens fortrængte historie, er moderne psykoanalyse i stigende grad et arbejde med objektrelationer i en nutidig kontekst, dvs. i det aktuelle forhold mellem analysand og analytiker. Det har også betydet et ændret syn på overføringen, hvor overføring nu tildeles værdi, fordi den i en dialog med nutiden medvirker til at reorganisere analysandens intrapsyriske og interpersonelle forhold. Senere psykoanalyse (hos Hans W. Loewald, André Green og hos Merton M. Gill) kan i flere henseender betragtes som en videreudvikling af indsigter, som Freud havde, men ikke altid tog de fulde konsekvenser af. Loewald og Green gør brug af D.W. Winnicott i en udbygget forståelse af Freuds begreb om overføringen som et »Zwischenreich« og peger mod et dialogisk paradigme, som synes at samsvare Arnold Coopers modernistiske syn på overføringen.

I den psykoanalytiske litteratur gennem de sidste årtier kan der iagttages en bevægelse mod et dialogisk paradigme. Det centrale i den psykoanalytiske behandling er da ikke en udgravning af fortidens historie, men et dialogisk arbejde i en nutidig overføringskontekst. Allerede hos Freud lå det dialogiske paradigme imidlertid i kim. For Freud var opmærksom på overføringen interpersonelle karakter, situeret mellem subjekt og objekt, indre og ydre, og – som Freud gør gældende – mellem sygdom og livet. Han kalder derfor overføringsneurosen for et »Zwischenreich«, et mellemland, og det er præcis dette områdes værdi, der efterlods er blevet undersøgt af psykoanalytikere som Hans W. Loewald og André Green, til dels på grundlag af D. W. Winnicotts begreb om det mellemliggende område.

Ligeledes har vi gennem de senere årtier været vidne til en narrativisering af psykoanalysen, ikke mindst hos psykoanalytikere som Roy Schaffer og Donald P. Spence. Også narrativiseringen kan iagttages hos Freud,

først og fremmest i hans skelnen mellem materiel og historisk sandhed, hvor den historiske sandhed netop er den sandhed, der etableres gennem analysens narrative konstruktioner, og som ikke kan verificeres i forhold til nogen faktisk genvunden erindring. Narrativiseringen er med til at understrege det dialogiske paradigme, fordi en psykoanalyse, som vægter den fortælling, der skabes i analysen, vægter den nutidige dialog i overføringen. Denne artikel fortæller historien om, hvordan Freud hele tiden blev konfronteret med disse både dialogiske og narrative aspekter af overføringen, og hvordan netop disse aspekter bliver centrale hos mere objektrelationistiske psykoanalytikere frem til Merton M. Gill og hans kraftfulde betoning af analysens nutidige relation.

Freuds opdagelse af overføringen

Da Freud første gang bliver opmærksom på overføringen, er hans holdning ikke bare ambivalent, men snarere negativ og præget af en vis afstandtagen. Hans første bemærkninger om dens eksistens og beskaffenhed foreligger allerede i det psykoterapeutiske afsnit, der indgår som fjerde og sidste del af fællesarbejdet med lægekollegaen Josef Breuer, og i 1895 blev udgivet under titlen *Studien über Hysterie*.

Her kommenterer Freud første gang det fænomen, at en patient i en psykoterapeutisk behandling ofte har en tilbøjelighed til at beskæftige sig med lægens person på en måde, der – i henhold til Freud på dette tidspunkt – fjerner patientens koncentration omkring det terapeutiske arbejde. Han kalder derfor denne beskæftigelse hos patienten for associationstvang og for »den mest ærgerlige forhindring, man kan støde på« (Freud, 1895, s. 93, oversættelsen er min), fordi det drejer sig om en for behandlingen uønsket modstand hos patienten, som forstyrrer relationen til behandleren. Han anfører tre hovedpunkter for dens opståen: 1) Når patienten føler sig fremmedgjort i forhold til behandleren eller behandlingsmetoden, fordi han/hun føler sig tilsidesat, ringeagtet eller krænket eller har hørt dårligt om behandleren/behandlingsmetoden, 2) når patienten gripes af frygt for afhængighed i forhold til behandleren, og 3) når patienten skræmmes af, at han/hun fra indholdet i analysen får pinlige forestillinger om behandleren.

Det er i beskrivelsen af det sidste hovedpunkt, at termen »Übertragung« (Freud, 1895, s. 94) optræder første gang. Men selv om holdningen hos Freud overvejende er negativ, ser han allerede på dette tidspunkt i psykoanalysens historie to afgørende aspekter ved overføringen. For det første bemærker han, at den er en »regelmæssig forekomst« (ibid., oversættelsen er min). For det andet påpeger han, at i forbindelse med en eliminering af de modstande, som patienten manifesterer ved at etablere sine overføringer på lægen, står endnu et problem tilbage. Og dette problem er følgende:

Det bestod i at bevæge den syge til at meddele, hvor tilsyneladende personlige forhold kom i betragtning – hvor den tredje person faldt sammen med lægen. (Freud, 1895, s. 96, oversættelsen er min)

Her skaber Freud en eksplicit kontakt mellem sin person i patientens overføring og en ukendt tredje, og det er i denne kommunikationsbærende betydning, at overføringen gradvist tildeles så stor en værdi, at den gøres til en forudsætning for en analyse: »en analyse uden overføring er en umulighed«, hedder det i *Selbstdarstellung* fra 1924 (Freud, 1925 [1924], s. 71).

Men Freud havde ikke nogen konsistent opfattelse af overføringen. I hans forfatterskab kan man derimod skimte to forskellige forståelser. Den ene er den reproduktive, forbundet med Freuds arkæologiske metafor: overbevisningen om at analysanden gennem overføringen reproducerer sin fortid med plastisk tydelighed. Den anden er den dialogiske og knyttet til analysen som en konstruktion: forståelsen af, at overføringen ikke forbliver uændret af den situation, som den indgår i, men tværtimod placerer sig i en dialektik mellem fortid og nutid, samt mellem subjekt og objekt. Havde Freud som udgangspunkt et ideal om, at den fuldstændige analyse er en fuldstændig udgravning af analysandens fortrængte fortid, kommer han nemlig gradvis – om end med en del modvilje – til indsigt i, at denne fortid også påvirkes af nutiden og derved af det dialogiske møde mellem subjekt og objekt, analysand og analytiker. Det betyder, at vægten flyttes fra at se overføringen som en ren reaktivering af fortiden til også at være en omformning, eller måske endog en slags bearbejdning, af samme.

Overføringen som et Zwischenreich

Allerede i *Bruchstück einer Hysterie-Analyse* (1905 [1901]), bedre kendt under betegnelsen Dora-analysen, foretager Freud en skelnen mellem den overføring, der er en blot og bar gentagelse, eller reproduktion, af fortidens objektforhold, og så en anden form for overføring, som ifølge Freud er mere »kunstfærdigt udformet« (Freud, 1905 [1901], s. 99), fordi den ved at forbinde sig til analytikeren og til den aktuelle sammenhæng undergår en forandring. En forandring, som betyder, at den ikke længere må betragtes som simple genoptryk af elementer fra fortiden, men også som »Neubearbeitungen« (Freud, 1905 [1901], s. 181) – nybearbejdnings eller omarbejdelser – af samme. Med andre ord er det en overføring, som også ændrer sig i en relation til sit nutidige objekt og sin nutidige situation: analytikeren og analysen. Det er en overføring, som netop tager form af den situation, som den indgår i, og som derfor må siges at være mere interpersonel eller dialogisk. Af samme grund stiller Freud denne form for overføring i modsætning til de drømme, som analysanden kommer med, hvor analysanden nemlig – som Freud siger – selv leverer teksten. For i

en overføring leveres ikke nogen tydelig og slet ikke nogen a priori skabt tekst – hvad der leveres er alene materiale til en tekst, som først bliver til i en relation til behandleren.

Den dialogiske karakter af overføringen bliver for alvor eksplicit i Freuds definition af overføringsneurosen – denne gennem analysens relation »nydannede og omformede neurose« (Freud, 1917, s. 343), som erstatter den oprindelige neurose. I »Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten« fra 1914 vægtes endog overføringen som en art legeområde, hvor relationen mellem analysand og analytiker er det, der muliggør en overgang fra den oprindelige syge tilstand til helbredelse, fordi den oprindelige neuroses ændring til en overføringsneurose betyder, at neurosens for-tidige determinationer føres ind i en nutidig relation. Og det er i den nutidige relation, at behandlingen kan sætte ind:

Men hovedmidlet til at tøjle patientens gentagelsestvang og omskabe den til et motiv til at erindre ligger i håndteringen af overføringen. Vi gør den uskadelig, ja, tilmed nyttig, idet vi indrømmer den dens ret til at råde på et bestemt område. Vi åbner overføringen for den som den tumleplads, hvor det er tilladt at udfolde sig i næsten fuldstændig frihed, hvor det er den pålagt at fremføre alt for os, hvad der har skjult sig af patogene drifter i den analyseredes sjæleliv. Når patienten blot viser så megen imødekommenhed, at han respekterer behandlingens eksistensbetingelser, lykkes det os som regel at give alle sygdommens symptomer en ny overføringsbetydning, at erstatte hans almindelige neurose med en overføringsneurose, som han kan helbredes for gennem det terapeutiske arbejde. Overføringen skaber således et mellem-land mellem sygdommen og livet, gennem hvilket overgangen fra den første til det sidste foregår. Den nye tilstand har overtaget alle sygdommens kendemærker, men den udgør en artificiel sygdom, som overalt er tilgængelig for vores indgreb. (Freud, 1914, s. 159)

Ganske vist er Freud stadig meget optaget af at føre sygdommen tilbage til dens kilder i fortiden, men han er fuldt ud bevidst om, at dette arbejde først og fremmest skal realiseres i den nutidige dynamik. Hans definition af overføringsneurosen er en klar tilkendegivelse af, at han ser behandling som noget, der må foregå på en aktuel scene og udspille sig i en aktuel og interpersonel sammenhæng.

Overføring og fortælling: Materiel og historisk sandhed

I 1937 føjer Freud skriftet *Konstruktionen in der Analyse* (herefter forkortet til *Konstruktionen*) til sit psykoanalytiske forfatterskab. Den er det sidste decideret behandlingstekniske skrift, og som titlen angiver, under-

søger den de konstruerende – fortællende – sammenhænge, som behandlingen skaber i analysens forløb.

Allerede i forordet til Dora-analysen ses det imidlertid, hvordan Freud, idet han står over for analysens – eller tekstens – ufuldstændighed, efter at Dora alt for tidligt har afbrudt behandlingen, leverer narrative konstruktioner, som skal fuldstændiggøre det ufuldstændige og bringe en kohærent fortælling om Doras fortrængte fortid. Han sammenligner dette arbejde med arkæologens udgravningsarbejde, der består i at rekonstruere fortiden ud fra de tegn, den efterlader i nutiden. Men inden for den arkæologiske metafor følger han samtidig en ny dimension, der ikke blot består i at tyde og rekonstruere, men også i at *konstruere og supplere*:

Mine analytiske resultatets ufuldstændighed levnedede mig ingen anden mulighed end at følge eksemplet fra de forskere, der har den lykke at bringe uvurderlige om end ødelagte oldtidslevninger frem i dagens lys efter deres lange begravelse. Jeg har suppleret det ufuldstændige efter de bedste mønstre i de øvrige analyser, jeg kender til, men som en samvittighedsfuld arkæolog har jeg i intet tilfælde forsømt at angive det punkt, hvor min konstruktion lægger noget til det autentiske materiale. (Freud, 1905 [1901], s. 27)

I *Konstruktionen* beretter Freud om netop sådanne konstruktioner, der består i at forklare, udfylde og fuldstændiggøre det, der mangler i analysandens historie, og derved opnå en logisk, fortællemæssig sammenhæng i de disparate dele. Og denne beretning er i sin distinktion mellem historisk og materiel sandhed også en beretning om overføringen som en dialektisk mekanisme, der medfører en gensidig og produktiv integration af fortæller og lytter (analysand og analytiker), i en skabelse af en fælles og terapeutisk virkningsfuld fortælling.

For i modsætning til Dora-analysen, der ikke blev en vellykket konstruktion, i hvert fald ikke for patienten, er vægten lagt på behandlingens dialogiske karakter. Det vil sige på fortællingen, som den frembringes i det objektrelationelle og aktuelle analytiske arbejde mellem patient og behandler.

I *Konstruktionen* fastholder Freud psykoanalysens væsentligste arbejde som en udfyldning af patientens huller i erindringen. Men Freud minder sig selv om, at dette udfyldningsarbejde ikke gøres af én, men af to personer og dermed af to diskurser – og undrer sig over, at dette faktum ikke for længe er blevet genstand for opmærksomhed:

Det ønskede er et tilforladeligt og i alle væsentlige dele fuldstændigt billede af patientens glemte leveår. Her bliver vi imidlertid mindet om, at det analytiske arbejde består af to helt forskellige dele, at det foregår på to adskilte scener og udspiller sig mellem to personer med

hver sin forskellige opgave. Man spørger sig et øjeblik, hvorfor man ikke for længst blev gjort opmærksom på denne grundlæggende kendsgerning, men man siger straks til sig selv, at man ikke her blev forholdt noget, at det drejer sig om et alment kendt, så at sige selvindlysende faktum, som blot her bliver fremhævet i en særlig hensigt og vurderet for sig. (Freud, 1937, s. 228)

Det grundlæggende faktum, der imidlertid ikke hidtil har været ganske ekspliciteret, fordi det ifølge Freud synes så selvfølgeligt, er, at det analytiske arbejde i frembringelsen af fortællingen om fortiden, er en frembringelse i en dialog. Det betyder, at analytikerens bidrag er en lige så stor del af fortællingen som patientens eget bidrag. Analysens konstruktion af fortiden er et arbejde, der består af to halvdele, som forbindes med hinanden, idet analytikeren »skal gætte eller rettere sagt **konstruere det glemte ud fra de tegn, som det efterlader**« (ibid, fremhævelsen er Freuds egen) og meddele disse konstruktioner til analysanden.

I samme artikel beretter Freud så, hvordan det ikke altid lykkes disse konstruktioner at bane sig vej til patientens erindring om den faktiske fortid, dvs. til det, som han i *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* i kapitlet »Die historische Wahrheit« kalder den materielle sandhed (Freud, 1939 [1934-38], s. 572f.). I stedet må analysen i det dialogiske og konstruerende arbejde mellem patient og behandler ofte nøjes med, hvad han i *Konstruktionen* kalder »**konstruktionens sandhed**« (Freud, 1937, s. 234). Denne, der også kaldes »**historisk sandhed**« (Freud, 1937, s. 235), er sandheden, som den bliver i en terapeutisk interaktion. Det interessante er imidlertid, at denne konstruerede historiske sandhed »**terapeutisk set yder det samme som en genvunden erindring**« (Freud, 1937, s. 234). At m.a.o. en fortælling om fortiden, der ikke er fortiden selv, da den blev oplevet, for denne fortid erindreren patienten ikke, har samme effekt.

Hvordan dette lader sig gøre, er ifølge Freud »**emne for senere forskning**« (ibid.), og den langt senere amerikanske psykoanalytiker Donald P. Spence har forsøgt sig med en forklaring.

Spence foretager som Freud en distinktion mellem sandheden, som den var, da den blev oplevet, og sandheden, som den bliver i behandlingen. Hvad Freud kalder materiel sandhed (sandheden, som den var), kalder Spence historisk sandhed, mens han i stedet for Freuds begreb om historisk sandhed (behandlingens sandhed) anvender udtrykket narrativ sandhed. Den narrative sandhed defineres af Spence på følgende måde:

the criterion we use to decide when a certain experience has been captured to our satisfaction; it depends on continuity and closure and the extent to which the fit of the pieces takes on an aesthetic finality. (Spence, 1982, s. 31)

Ifølge Spence kan den narrative sandheds effekt derfor forklares med dens sammenhængende, æstetiske form og dermed overbevisende funktion: »conviction emerges because the fit is good, not because we have necessarily made contact with the past.« (Spence, 1982, s. 32).

Mens en behandlings effekt i Spences synsvinkel således ikke nødvendigvis skyldes en forbindelse til fortiden, bevæger Freuds begreb om historisk sandhed sig imidlertid i en *relation til fortiden*. Når Freud i slutningen af *Konstruktionen* sammenligner analysens konstruktioner med de konstruktioner, som den syge skaber i sine vrangforestillinger, er det ikke fordi de begge er »far out«, men tværtimod fordi også psykosens vrangforestillingsverden er en historisk sandhed, der har en forbindelse til en fjern og fornægtet materiel sandhed. Både vrangforestillingen og konstruktionen i analysen er forsøg på forklaring og helbredelse i nutiden, forbundet med en utilgængelig fortid. De nutidige konstruktioner kan derfor ikke verificeres af nogen genvunden erindring, men de er ikke desto mindre – analogisk, homologisk og/eller emotionelt – forbundet med den uigenkaldelige fortid, dvs. med en uopdrivelig materiel sandhed.

Den historiske sandheds effekt må derfor forklares anderledes. Den historiske sandhed må betragtes som den sandhed, der etableres gennem overføringenens dialektik, og som ikke er en ren reproduktion af fortiden, men en nutidig produktion, funderet mellem analysand og analytiker og mellem reaktivering og skabelse. Den historiske sandhed er en gennem overføringenens dialektik omformet og nybearbejdet udgave af fortiden, som er et resultat af det relationelle og dialogiske samspil mellem analysand og analytiker. Og det er sandsynligvis netop derved, at den har terapeutisk værdi, dvs. besidder helbredende virkninger.

Overføring og den legende nutid: Hans W. Loewald

Værdien af overføringen som et legende mellemområde – som et »*Zwischenreich*« (Freud, 1914, s. 214) – er central hos de senere, mere eksplisite dialogisk orienterede psykoanalytikere. Hans W. Loewald er en af dem. I den psykoanalytiske litteratur er han blevet en væsentlig figur ved at udbygge forståelsen af dette »*Zwischenreich*« og ved at fremhæve den psykoanalytiske proces som en dialogisk tale i nutiden.

I Loewalds forståelse er Freuds mellemland nemlig ikke kun et område mellem sygdom og livet, men også en overgangstilstand (»*a transitional state*«, Loewald, 1980, s. 369) mellem indre fantasi og ydre aktualitet, og dermed et fundament for analysandens psykiske reorganisering i et samspil med både den indre og den ydre verden.

Med udtrykket »transitional« formulerer Loewald sig i en tilknytning til psykoanalytikeren D.W. Winnicotts tese om et tredje – et mellemliggende eller potentielt – område. Det er tesen om, at der i barnets udvikling fra to-

tal afhængighed af primærobjektet til begyndende individuation skabes et område, hvor barnet på en og samme tid er sammensmeltet med og adskilt fra moderen. Området er karakteriseret ved et legende forhold til virkeligheden, således som det bl.a. kommer til udtryk i de såkaldte overgangsfænomener – »*transitional phenomena*« (Winnicott, 1953, s. 89) – som er fænomener, der på en gang relaterer sig til noget ydre (eksempelvis moderens bryst) og noget indre (barnets fantasi), uden at deres identitet som enten ydre eller indre kan bestemmes afgørende af barnet. De kan være barnets første anvendelse af hånden til at tage en ydre genstand, eksempelvis en del af et lagen, i munden, og/eller dets første anvendelse af tøjstykker. Det kan også være et objekt, som får en central betydning for barnet – f.eks. en bamse – og vi taler i så fald om direkte overgangsobjekter: »*transitional objects*« (ibid).

Det afgørende er, at objekterne ved at relatere sig til både noget indre og noget ydre er udtryk for en etablering af et område mellem ren fantasi og ydre virkelighed, som i den sunde udvikling muliggør en gradvis, legende og dermed bearbejdende overgang til den faktiske virkelighed med dens faktiske objektrelationer:

Det mellemliggende område, som jeg kredser om, er det område, som barnet får lov til at have imellem den primære kreativitet og den objektive sansning baseret på realitetstestning. Overgangsfænomenerne repræsenterer de tidlige stadier i illusionens brug, uden hvilke der for mennesket ikke er nogen mening i tanken om et forhold med et objekt, der af andre sanses som ydre for det menneske. (Winnicott, 1953, s. 22)

Ifølge Winnicott er dette illusionære område afgørende for al senere kreativitet og for enhver aktivitet, der ikke kan defineres som enten ydre eller indre, enten fantasi eller virkelighed, men kommer i stand i en dialektik inden for disse områder. Winnicott spreder det mellemliggende område ud over det kulturelle område og hævder, at såfremt dette område er blevet etableret i barndommen, kan det »*bevares livet igennem i den intense oplevelsesmåde, der er forbundet med kunst, religion, fantaserende livsudfoldelse og med kreativt videnskabeligt arbejde.*« (Winnicott, 1953, s. 25).

Litteraturen kan som legen defineres som et område, der på en og samme tid er forbundet med og forskelligt fra den både indre (fantasien) og ydre virkelighed (realiteten), og hører tydeligvis til i dette område. Men det gør ifølge Winnicott – og derefter Loewald – også den psykoanalytiske behandling. Med en stor vægtning af den gældende nutid i behandlingen og af et aktuelt legende forhold mellem patient og behandler, gøres området mellem det indre og det ydre, subjekt og objekt, fantasi og virkelighed til et fundament for psykisk skabelse. Og skabelsen mellem indre og ydre, subjekt og objekt, gøres til et fundament for identitet og udvikling. Såvel

uden for som inden for en psykoanalytisk behandling. Det er derfor inden for dette område, at den mest konstruktive psykoanalytiske dialog finder sted: »Hvis terapeuten ikke kan lege, er han ikke egnet til sit arbejde«, skriver Winnicott meget kontant (Winnicott, 1971, s. 67).

I Loewalds synsvinkel er overføringen således den dynamik, der netop medvirker til at etablere et legende område mellem analysand og analytiker. Overføringen er ifølge Loewald »*a dramatic play....woven from memories and imaginative elaborations of present actuality, the present actuality being the psychoanalytic situation, the relationship of patient and analyst.*« (Loewald, 1980, s. 354). Men som hos Winnicott er leg for Loewald ikke det modsatte af virkelighed – leg er et kreativt samspil, der relaterer sig til både fantasi og virkelighed, og som kan befordre en positiv udvikling i en psykoanalytisk interaktion inden for overføringens nutidige dynamik:

The specific impact of a play depends on its being experienced both as actuality and as a fantasy creation. This Janus-face quality is an important ingredient of the analyst's experience in the analytic situation and becomes, if things go well, an important element in the patient's experience. (Loewald, 1980, s. 355)

Hos Loewald er forholdet mellem analysand og analytiker derfor ikke en monologisk tale om fortiden, men en dialogisk og legende reorganisering i nutiden, hvor dialektikken i overføringen er det væsentligste. Netop fordi overføringen etablerer en leg mellem analysand og analytiker, fortid og nutid, indre og ydre, fantasi og virkelighed, muliggør den et skabende møde, hvor patientens reaktivering af fortiden indgår i et omformende samspil med nutiden. Således er ikke bare nutiden bestemt af fortiden, »*but also that past – as a living force within the patient – is influenced by the present*« (Loewald, 1980, s. 360).

I det perspektiv er overføringen ikke en blind og slet ikke statisk gentagelse af fortiden, men en i den nutidige sammenhæng dialektisk fungerende mekanisme, som virker tilbage på overføringens fortidsdeterminerede indhold. Overføringen i det aktuelle forhold mellem analysand og analytiker muliggør med andre ord de omarbejdelser – »*Neubearbeitungen*« (Freud, 1905 [1901], s. 181) – som Freud påpeger i *Bruchstück*, og som i hans definition af den normale overføring synes at være »*bærer af den helbredende virkning*« (Freud, 1912, s. 104).

H.W. Loewalds forståelse kan derfor betragtes som en uddybelse af indsigter, som Freud ganske vist i nogen grad havde, men ikke altid tog de fulde konsekvenser af. Freuds lancering af overføringsneurosen er en illustration af, i hvor høj grad han rent faktisk var opmærksom på den afgørende betydning af den levende nutid og det aktuelle forhold mellem analysand og analytiker. Men særligt i psykoanalysens begyndelse var Freud som det ubevidstes opdager især interesseret i at tilbageoversætte patien-

tens overføringer, frem for at bruge dem som en levende og fremadrettet nutid, der kan befordre en ændring af forholdet mellem fantasi og virkelighed, indre og ydre. For en behandler som Loewald er analytikerens medvirken til en indsigt i fortiden også af stor betydning, men det egentligt virkningsfulde består i, at patienten tager analysens fælles skabelse og leg med over i sit virkelige og fremtidige liv og derved genskaber en frugtbar kommunikation mellem fantasi og virkelighed, indre og ydre. Han definerer derfor analysens bedste timer som de timer, hvor overføringens komplekse og emotionelle interaktion mellem analysand og analytiker »*create that imaginary life which can have a lasting influence on the patient's subsequent actual life history*« (Loewald, 1980, p. 369). For Loewald er analytikeren først og fremmest deltager i en relation, og behandlingen defineres derfor som en skabelse, der bliver til i en nutidig dialog, nemlig som »*an artistic creation fashioned by patient and analyst in collaboration*« (Loewald, 1980, p. 368).

Psykoanalytiske fortællinger i et mellemliggende område: André Green

Med en definition af den psykoanalytiske behandling som en fortælling, der – i det vellykkede arbejde – bliver til i en nutidig interaktion inden for D.W.Winnicotts mellemliggende område, udtrykker André Green et godt kompromis mellem to divergerende opfattelser: Mellem den historiske (ønske-) forestilling hos Freud (forestillingen om, at psykoanalysen udgraver en allerede eksisterende historie fra fortiden) og den æstetiske og rent narrative forestilling (en behandling kan have effekt, alene ved at den er en sammenhængende og velfungerende fortælling), som i sin mest radikale form repræsenteres af Donald P. Spence.

Samtidig er Greens synsvinkel en videreførelse af Freuds påbegyndte fortælling om behandlingen som en dialogisk proces.

I Greens forståelse er overføringen ikke en reproduktion af fortiden, som den var, for denne er altid allerede ændret i tid og dermed uigenkaldelig og uoversættelig. Snarere er den subjektets forskydende og fordoblende fremstilling af sig selv i et bevægeligt samspil med andre både fortidige og nutidige objekter, herunder – i behandlingen – med analytikeren. Den psykoanalytiske proces er i Greens perspektiv derfor altid – også når analysanden synes at være i en regressiv tilstand – en progressiv proces; den bevæger sig altid fremad, og alene af den grund »*it is never possible to backtrack*« (Green 1978a [1973], s. 273).

Som hos Loewald virker ikke blot fortiden ind på nutiden – nutiden virker også tilbage på de billeder, vi har af fortiden, der derfor aldrig kan fremanalyseres i en fuldstændig og oprindelig form. André Green fremhæver derfor, at den nutidige fortælling om fortiden, således som den bl.a.

bliver udtrykt gennem overføringen, altid er »*another story and never a repetition*« (Green, 1978a [1973], s. 273).

I modsætning til Donald P. Spence betyder det imidlertid ikke, at nutidens fortælling er en arbitrær eller ligefrem fiktiv størrelse. Greens projekt er ikke at fremhæve en postmodernistisk pointe om, at vi fortæller en historie, som ikke nødvendigvis er sand. Green fastholder derimod, at fortællingen er metaforisk forbundet til fortiden. Konstruktionen er »*never free*« (Green, 1975, s. 12), og den ville have »*no effect if the relationship of correspondence did not exist*« (ibid.). Den terapeutiske fortælling hos André Green er altså ikke etableringen af en narrativ sandhed i Spences forståelse, men snarere af en narrativ historisk sandhed i Freuds forståelse. I Greens synsvinkel udtrykker overføringen netop en dobbelthed af reaktivering og nutidig skabelse.

Ifølge Green producerer analysanden gennem overføringen sin egen dobbeltgænger, dvs. et kommunikativt sidestykke til det, der foregår inden i ham af både intrapsykisk og interpersonel karakter, determineret af både nutid og fortid. Og denne »*double*« (ibid.) henlægges til det kommunikative rum mellem analysand og analytiker.

I hans dialogiske forståelse producerer imidlertid også analytikeren en dobbeltgænger. Denne defineres som et sidestykke til den effekt, som analysandens dobbeltgænger, dvs. analysandens overføring, har på ham. Den analytiske situation er således karakteriseret »*by the fact that each of its two partners produces a double of himself*.« (Green, 1978b, s. 180). Den analytiske situation er skabt af to dele, hvoraf begge er en gennem overføringen fordoblet del af sin »oprindelige del«. Hos Green er det analytiske objekt derfor ikke at lokalisere til enten analysanden eller analytikeren, og heller ikke til enten det indre (hos analytikeren eller analysanden) eller det ydre, men derimod til et mellemliggende rum mellem analysand og analytiker, nemlig til »*the meeting of these two communications in the potential space which lies between them*.« (Green, 1975, s. 12).

Analysen etablerer et potentielt eller tredje rum mellem analysand og analytiker, og dette potentielle rum svarer i Greens forståelse fuldstændigt til Winnicotts overgangsfænomener og deres lokalisering i et mellemliggende område.

Som i barnets forhold til overgangsobjektet er analysandens forhold til analytikeren derfor et forhold med en dobbelt sandhed. For analysanden er analytikeren »*not a real object*« (Green, 1978b, s. 181), men han er heller ikke »*an imaginary object*« (ibid.). Ganske som barnet oplever det i forhold til overgangsobjektet, opleves analytikeren som både-og. Og ligesom for barnet er det netop objektets dobbelte karakter, som muliggør en udvikling i en dialog med både det indre og det ydre, fantasien og virkeligheden.

Når diskursen i behandlingen således ikke udelukkende tilhører patienten, men heller ikke analytikeren, men i stedet er »*the relation between two discourses which belong neither to the realm of the real nor to that of*

the imaginary« (ibid.), er Green helt i overensstemmelse med Winnicott, der hævder, at psykoterapi finder sted, hvor to legeområder overlapper hinanden (Winnicott, 1971, s. 50). Hvor med andre ord analysandens område mødes med analytikerens i et område, der hverken er at definere som enten analysandens eller analytikerens, enten det indre (for analysanden eller analytikeren) eller det ydre, men er at betragte som et helt tredje område mellem fantasi og virkelighed. Det ifølge Winnicott helt fundamentale illusionære område for enhver kreativitet og derfor også for individets selvstændige udvikling.

Green foreslår udtrykket »*tertiary*« (Green, 1975, s. 17) om de bevægelser, som forgår inden for dette mellemliggende område, og som mere end at være en ren reaktivering af fortiden er et møde mellem fortid og nutid, analysand og analytiker, fantasi og virkelighed, i et område af konstant dobbelthed, som muliggør en skabende reorganisering af intrapsyriske og interpersonelle forhold, determineret af både fortid og nutid. Det vigtigste i den psykoanalytiske behandling er derfor, at det potentielle område etableres, efterfølgende internaliseres og evnes anvendt af analysanden i dennes fremtidige liv. Det kan betragtes som et af analysens primære mål:

When a patient terminates his analysis, it is not only that he has »internalized« the analytic interplay, but also that he can take away with him the potential space in order to reconstitute it in the outside world, through cultural experience, through sublimation and, more generally, through the possibility of pairing or (let us rather say) of coupling. (Green, 1978b, s. 180)

I Greens forståelse er sandheden i den psykoanalytiske fortælling derfor ikke en objektiv sandhed. Den er ikke en forudeksisterende og komplet mening, som blot venter på at blive afdækket. Men lige så lidt er den en tilfældig og opfundet sandhed, som kun er til som en nærmest fiktiv størrelse. Den er i stedet en sandhed, der er et resultat af et møde mellem det subjektive og det objektive, det indre og det ydre, i en konstant overføringsdialektik mellem analysand og analytiker. Den er en potentiel sandhed i et dynamisk og kreativt område mellem fantasi og virkelighed, fortid og nutid, indre og ydre, og befinder sig ontologisk set i nærmest samme område som sandheden om barnets overgangsobjekter gør det. Nemlig i et område, hvor meningen skabes, idet den opdages. Og omvendt: hvor meningen opdages, idet den skabes. Winnicott kalder netop overgangsfænomenernes område for et illusionært område, fordi det er det område, hvor skabelse og opdagelse falder sammen. Barnet kan ikke afgøre, om dets overgangsfænomener er noget ydre, som opdages, eller noget indre, der skabes. For barnet er det i stedet både-og, og den illusion skal have lov til at eksistere. Således er fortællingen hos Green »*an absent meaning*« (fortiden) som mødes med »*a present meaning*« (nutiden) (Green, 1975, s. 12) i skabelsen

af en tredje mening og sandhed, som hverken er at definere som enten subjektiv eller objektiv, enten narrativ eller materiel, men som i sig selv, og deri består dens værdi, udtrykker en dialektik inden for et mellemliggende område mellem indre og ydre, fantasi og virkelighed, reaktivering og skabelse. Når analysanden i overføringen producerer en »double« (Green, 1975, s. 12), determineret af både fortid og nutid, og af indre og ydre, mødes denne med nutiden/analytikerens i et område af reproduktion og produktion, som synes at muliggøre en fornyet udvikling af de processer, der på grund af analysandens sygdom er gået i stå. Overføring er i det perspektiv en dynamisk dialektik, funderet mellem fortid og nutid, reaktivering og skabelse. Når en person overfører elementer af fortiden til nutiden, indgår disse i en nutid, som er anderledes end fortiden, hvorfor overføringen implicerer en konstant reorganisering og en konstant udvikling. At overføre er ikke bare at gentage fortiden i nutiden – at overføre er at udvikle sig videre i en konstant dialog med både det indre og det ydre, i en proces, der er lige så uendelig som den uendelige analyse.

Overføringens nu-og-her: Merton M. Gill

Betydningen af at vægte det aktuelle og dialogiske forhold mellem analysand og analytiker er blevet fremhævet meget siden Freud, undertiden, hvad der kun er rigtigt at gøre, på baggrund af Freud selv. Gill fremhæver således, at de, der anskuer en klassisk analyse som en monologisk tale hos patienten, mens analytikerens bidrag begrænser sig til få og generelt korte responser »*will have to conclude,...that in this aspect Freud was not a 'classical analyst'.*« (Gill, 1982, s. 139-140). Som vi har set, er det netop transformationen af analysandens monologiske tale (neurosen) til en dialog i nutiden (overføringsneurosen), der i Freuds synsvinkel udgør grundlaget for analysandens helbredelse.

Merton M. Gills *Analysis of Transference* er derfor et værk, der advokerer for en psykoanalyse, hvis væsentligste arbejde foregår i analysens nu-og-her, dvs. i det aktuelle overføringsforhold mellem analysand og analytiker. Som følge heraf underprioriterer han ethvert arbejde, som foregår, eller er foregået, uden for overføringen, det være sig i analysandens hverdag eller i hans fortid:

My position is simply that transference interpretations in the here-and-now are often wrongly slighted in favor of genetic transference interpretations and that priority in workingthrough must go to the transference in the present. (Gill, 1982, s. 7)

Fordi overføringen altid skaber sit fikspunkt i nutiden, er det i overføringens nu-og-her, at analysanden gennemarbejder sin fortid. Ifølge Gill er det

ikke fordi genetiske fortolkninger og materiale, som ikke vedrører overføringen, ikke har nogen betydning for analysen, men der er altid fare for, at de af analysanden vil blive anvendt som en flugt fra den gældende overføring og i Gills synsvinkel medføre, at arbejdet i realiteten kommer til at foregå uden for det aktuelle og følelsesmæssige forhold til analytikerens – dvs. uden for overføringen.

Dette indebærer en kritik af Freud, hvis arbejde med overføringen »*was in the service of convincing the patient about the past*« (Gill, 1982, s. 167), hvilket betød, at han »*moved too quickly to the parallel with the past rather than exploring thoroughly the connection between the transference and the actual analytic situation*« (ibid.). Når Freud imidlertid forholder sig til den aktuelle overføringsrelation mellem analysand og analytiker og erklærer, at behandlingen af den oprindelige neurose er sammenfaldende med en opløsning af overføringsneurosen, er Gill fuldstændig enig og understreger, at netop derfor »*the analysis of the transference is the analysis of the neurosis*.« (Gill, 1982, s. 127). Det primære arbejde må som en konsekvens heraf centrere sig om overføringens nutid, og opløsningen af overføringen »*must also largely take place in the analysis of transference*« (Gill, 1982, s. 178), dvs. i nu-og-her-relationen mellem analysand og analytiker.

Gill vurderer den kleinianske position, der er kendt for at betone et indest arbejdet med en overføring, der betragtes som nærværende fra analysens begyndelse, men hans kritik er sammenfaldende med kritikken af Freud: »*their underemphasis on the actual analytic situation leads them to both too 'deep' interpretations and too exclusive a focus on the genetics of the transference*.« (Gill, 1982, s. 7). I stedet for at vægte det aktuelle forhold mellem analysand og analytiker, er arbejdet hos mange psykoanalytikere præget af en tendens til for hurtige og for hyppige genetiske fortolkninger, dvs. fortolkninger, som leder analysanden tilbage til fortiden, hvorved arbejdet i realiteten kommer til at foregå uden for overføringen.

Gills værk er derfor kendetegnet ved at fokusere langt mere på den analytiske nu-og-her situation og dermed på det gennem overføringen aktuelle forhold mellem analysand og analytiker. Som hos Loewald betragtes dette forhold nemlig ikke kun som en reproduceret udgave af et infantilt forhold, men derimod også – og først og fremmest – som et grundlæggende nyt forhold af afgørende betydning for analysens forløb og resultater: »*..it is becoming increasingly recognized in our literature that the effects of an analysis are due not merely to insight but to the experience of a new relationship*.« (Gill, 1982, s. 119).

I Gills synsvinkel er forholdet mellem analysand og analytiker et interpersonelt forhold, hvor analytikerens både er observatør og deltager i en relation, og hvor det derfor er uundgåeligt, at både analytikerens tekniske interventioner og hans personlige, ikke-tekniske forhold til patienten af patienten vil opleves som betydningsfulde interpersonelle forhold. Analytikerens er således ikke noget gennemsigtigt spejl, for uagtet hvor meget han

forsøger at begrænse sin persons tilstedeværelse, vil alene eksistensen af den analytiske situation forsyne analysanden »with innumerable cues which inevitably become his rationale for his transference responses.« (Gill, 1982, s. 86). Gill definerer overføringen som et resultat af interaktionen mellem analysand og analytiker (Gill, 1982, s. 177), og den er ikke determineret af enten fortiden eller nutiden, men må ses »as always an amalgam of past and present« (ibid.), altså som en mekanisme, der befinder sig i en dialektik mellem intrapsyriske og interpersonelle elementer, determineret af både fortid og nutid.

Hos Gill er den terapeutisk virkningsfulde fortælling således analysens helt nutidige fortælling. En fortælling, som tilvejebringes gennem en vedvarende analyse af det aktuelle overføringsforhold mellem analysand og analytiker. Implikationen er, at en overføring til nutiden ikke enkelt eller ligefremt kan – og heller ikke skal – oversættes tilbage til fortiden, men at den i en dialektik med nutiden, f.eks. analytikeren, altid betegner en i det mindste delvist omformet udgave af den infantile fortid, og som sådan også bedst behandles på det nutidige plan: i det aktuelle og dialogiske forhold mellem analysand og analytiker.

I værket *Psychoanalysis in Transition* fra 1994 berører Gill indirekte en distinktion, som ligger latent i *Analysis of Transference* – nemlig distinktionen mellem sandheden, som den var (Freuds materielle sandhed), og sandheden, som den bliver, når den konstrueres i en aktuell overføringsdialektik mellem analysand og analytiker (Freuds historiske sandhed). Gill skriver:

There is no doubt that during the analytic process, memories, not only of events but also of feelings about these events at the time can be recovered. Even so, the context in which these memories are recovered and the changed meanings that may now be ascribed to them make these recoveries constructions rather than simple uncoverings. (Gill, 1994, s. 12)

Konteksten er den psykoanalytiske situation med dens aktuelle og i Gills forståelse interpersonelle relation mellem analysand og analytiker, som synes at indebære en narrativ reorganisering i nutiden af oplevelser og følelser i fortiden – og måske netop derved har terapeutisk effekt.

At Gills konstruktionsbegreb imidlertid er langt fra det synspunkt, hvor den terapeutiske fortælling i nutiden tilskrives værdi alene ved det, at den er en sammenhængende og derved æstetisk velfungerede fortælling, fremgår af hans udfald mod det, som han kalder radikal konstruktivisme (Gill, 1994, s. 6). Følgende udsagn kan bl.a. ses som møntet på en psykoanalytiker som Donald P. Spence:

They think that means a story, with the implication that one story is as good as any other, that all that is sought is a consistent and cohesive story having no necessary relationship to what actually happened – in short, a fiction... Nothing could be further from the truth. (ibid.)

Et »modernistisk« syn på overføringen

I den stigende vægtning af den analytiske nu-og-her relation med en større fokusering på de dialektiske interaktionsprocesser, anes en forskydning i det psykoanalytiske arbejde siden Freud. Denne forskydning er sket i en dialog med forskydninger i patientgruppen/det analytiske klientel, fordi neurosen, som store dele af psykoanalysen er vokset op omkring, gennem de sidste mange årtier er blevet erstattet af et stort grænseområde mellem neuroser og psykoser. Det har medført ændringer i analytisk teknik og i forskningens retning. Allerede i 1975 fremhæver André Green således, at grænsetilstande muligvis spiller den samme rolle for moderne psykoanalyse, som neurosen gjorde for Freud (Green, 1975, s. 5).

I behandlingen af grænsetilstande betones netop den interpersonelle indfaldsvinkel, hvor analytikerens tildeles funktion som deltager i en relation. Analytikerens rolle som deltager er bl.a. at medvirke til at organisere og integrere analysandens indre og ofte kaotiske verden, som den kommer til udtryk i overføringen, og derigennem bane vej for nye udviklingsprocesser på både et følelsesmæssigt og strukturelt plan. Overføringen tildeles betydning, fordi den åbner for nutidige reorganiseringer af analysandens intrapsyke og interpersonelle forhold, og behandlingen er et klart samspil inden for overføringens nutidige dynamik.

Parallelt hermed har der gennem de sidste tyve år kunnet iagttages en stigende udfordring af det, der kaldes det traditionelle psykoanalytiske overførbegreb, hvor overføringen – i Freuds formulering – ses som »*simple genoptryk, uforandrede nye oplag*« af fortidens psykiske forhold (Freud, 1905 [1901], s. 99). En udfordring, der imidlertid snarere må betragtes som en videreudvikling af indsigter, som allerede foreligger hos Freud – i det mindste hos den del af Freud, der også opererer med overføringen som nydannelser eller omarbejdelser af fortiden og samtidig ser behandling som noget, der må foregå på en aktuel scene. Roy Schafer lancerer efter egen mening en bedre fortælling om den psykoanalytiske proces, når overføringen »*far from being a time machine by which one may travel back to see what one has been made out of, is a clarification of certain constituents of one's present psychoanalytic actions.*« (Schafer, 1980, s. 37).

I henhold til Schafer er den traditionelle fortælling om overføringen, ifølge hvilken analysanden reaktiverer sin fortid, epistemologisk problematisk, fordi den »*tells of life history as static, archival, linear, reversible,*

and literally retrievable.« (ibid.). I Schafers fortælling betones i stedet forandringen, der tilvejebringes i det dialogiske forhold mellem analysand og analytiker:

Another and, I suggest, better account tells of change of action along certain lines; it emphasizes new experiencing and new remembering of the past that unconsciously has never become the past. More and more, the alleged past must be experienced consciously as a mutual interpenetration of the past and present, both being viewed in psychoanalytically organized and coordinated terms. If analysis is a matter of moving in a direction, it is a moving forward into new modes of constructing experience. (ibid.)

Cirka hundrede år efter at Freud lancerede overføringen som et begreb på den psykoanalytiske arena, indfører Arnold M. Cooper en distinktion mellem et traditionelt og et nyt syn på overføringen. Mens det traditionelle syn kaldes historisk, fordi det antager, at overføringen er en reaktivering af en tidligere relation, hvorfor en fortolkning af overføring først og fremmest består i at skabe indsigt i de tidligere objektforhold, »*The second view regards transference as a new experience rather than an enactment of an old one*« (Cooper, 1987, s. 80-81). Denne anden og senere model kaldes af Cooper den modernistiske overføringsmodel, »*implying both that it is newer, in fact still on an early stage of evolution, and that it is based on an idea of the immediacy of experience.*« (Ibid).

I Coopers distinktion repræsenterer en psykoanalytiker som Merton M. Gill (og Cooper selv) et modernistisk syn. Det væsentligste er da overføringenens nutidighed, der danner grundlag for nye erfaringer og dermed forbundne psykiske omstruktureringer i forhold til et nyt objekt: analytikerens. Omvendt repræsenterer Freud den historiske model og dermed et diakront paradigme, hvor det væsentligste er at opgrave fortidens fortrængte historie. Uagtet at denne distinktion i sin manglende hensyntagen til den interpersonelle model, som faktisk kan iagttages hos Freud selv, må siges at være en forenkling af historien, understreger den eksistensen af et dialogisk paradigme i moderne psykoanalyse. Et paradigme, inden for hvilket en psykoanalytisk behandling ikke så meget handler om at rekonstruere fortiden som at arbejde med objektrelationer i en nutidig kontekst. Som hos Freud synes en vellykket psykoanalytisk behandling stadig at være betinget af overføring. Men i en stigende grad understreges det, at det er en overføring, som indgår i en dialektik med nutiden, f.eks. behandleren. Når analysanden overfører elementer af fortiden til nutiden, indtræder disse i et nyt samspil, som muliggør en genoptagelse af den udvikling, der på grund af analysandens patologi er gået i stå. Det kan kun være på sin plads at gentage Freud:

For den syges endelige selvstændighed sørger vi, idet vi benytter suggestionen til at lade ham fuldbyrde et psykisk arbejde, som har en varig forbedring af hans psykiske situation til følge. (Freud, 1912, s. 109)

Det har aldrig været psykoanalysens mening at analysanden skal reproducere fortiden (den historiske model) – kun for så vidt, at det muliggør en ændring af hans følelsesmæssige fiksering i den. En ændring, som afstedkommes gennem overføringen dialektik i nutiden (den modernistiske model). For som Freud også understreger det i »Zur Dynamik der Übertragung« kan intet bekæmpes eller behandles »in absentia eller in effigie« (Freud, 1912, s. 110).

Også Freud betoner behandlingens nutidige og fremadrettede karakter, som tilvejebringes gennem overføringen arbejde mellem reaktivering og skabelse. Den historiske sandhed er en gennem overføringen dialektik dialogiseret og omformet fortælling, hvor analysanden gerne skulle have givet afkald på de infantile relationer, som han forsøger at vedligeholde i den overføring, som bare vil gentage. Alene af den grund kan den historiske eller konstruerede sandhed aldrig blive identisk med den materielle sandhed, for den historiske sandhed er den sandhed, der etableres løbende gennem det nutidige, analytiske samspil – i takt med at fortiden endelig bliver fortid.

LITTERATUR

- COOPER, ARNOLD M. (1987): Changes in psychoanalytic ideas: transference interpretation. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 35 (s. 77-98), New York.
- FREUD, S. (1895): Zur Psychotherapie der Hysterie, aus: Studien über Hysterie. I: *Studienausgabe, Ergänzungsband: Schriften zur Behandlungstechnik* (s. 37-97). Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1972.
- FREUD, S. (1905 [1901]): Bruchstück einer Hysterie-Analyse. I: *Sigmund Freud. Studienausgabe: Hysterie und Angst* (s. 83-186). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1989. Dansk udgave: *Dora. Brudstykke af en hysterianalyse*. Udgivet af Ole Andkjær Olsen og Simo Køppe. København: Hans Reitzels Forlag, 1984.
- FREUD, S. (1912): Overføringen dynamik. I: *Afhandlinger om behandlingsteknik* (s. 101-110). Udgivet af Ole Andkjær Olsen og Simo Køppe. København: Hans Reitzels Forlag, 1992.
- FREUD, S. (1914): Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten. I: *Studienausgabe, Ergänzungsband: Schriften zur Behandlungstechnik* (s. 205-216). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag 1989. Dansk udgave: Erindren, gentagen og gennearbejden. I: *Afhandlinger om behandlingsteknik* (s. 151-160) Udgivet af Ole Andkjær Olsen og Simo Køppe. København: Hans Reitzels Forlag, 1992.
- FREUD, S. (1917): Overføringen. 27. forelæsning. I: *Psykoanalyse. Samlede forelæsnings*. På dansk ved Mogens Boisen (s. 331-345). København: Hans Reitzels Forlag, 1990.

- FREUD, S. (1925 [1924]): Selbstdarstellung. I: *Sigmund Freud. Selbstdarstellung. Schriften zur Geschichte der Psychoanalyse*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1984.
- FREUD, S. (1937): Konstruktioner i analysen. I: *Afhandlinger om behandlingsteknik* (s. 225-237). Udgivet af Ole Andkjær Olsen og Simo Køppe. København: Hans Reitzels Forlag, 1992.
- FREUD, S. (1939 [1934-38]): Der Mann Moses und die monotheistische Religion: Drei Abhandlungen. I: *Studieaugabe bd. IX* (s. 455-581). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag 1989.
- GILL, M. M. (1982): *Analysis of Transference*, vol I. New York: International Universities Press.
- GILL, M. M. (1994): *Psychoanalysis in Transition*. Hilldale and London: The Analytic Press.
- GREEN, A. (1975): The Analyst, symbolization and absence in the analytic setting. *The International Journal of Psycho-Analysis* 56 (s. 1-22), London.
- GREEN, A. (1978a [1973]): The Double and the Absent. Oversat fra fransk: »Le double et l'absent« (1973). I: Alan Roland (ed.): *Psychoanalysis, Creativity, and Literature. A French-American Inquiry*. (s. 271-292) New York: Columbia University Press, 1978.
- GREEN, A. (1978b): Potentiel Space in Psychoanalysis: The Object in the setting. I: Simon G. Grolnick and L. Barkin (ed.): *Between Reality and Fantasy* (s. 169-189) New York.
- LOEWALD, H. W. (1960): On the therapeutic action of psychoanalysis. I: *The International Journal of Psycho-Analysis* 41 (s. 16-33), London.
- LOEWALD, H. W. 1980: »Psychoanalysis as an Art and the Fantasy Character of the Psycho-analytic Situation«. I: Hans W. Loewald: *Papers on Psychoanalysis* (s. 352-371) New Haven: Yale University Press.
- SCHAFFER, R. (1980) Narration in the Psychoanalytic Dialogue. *Critical Inquiry* 7 (s. 29-53). The University of Chicago Press.
- SPENCE, D. P. (1982): *Narrative Truth and Historical Truth. Meaning and Interpretation in Psychoanalysis*. New York and London: W.W. Norton & Company.
- WINNICOTT, D. W. (1953): Transitional objects and transitional phenomena. A study of the first not-me possession. *The International Journal of Psycho-Analysis* 34 (s. 89-97). London. Dansk udgave: Overgangsobjekter og overgangsfænomener. I: *Leg og virkelighed* (s. 10-37). København: Hans Reitzels Forlag, 1990.
- WINNICOTT, D. W. (1971): Leg. Skabende aktivitet og søgen efter selvet. I: *Leg og virkelighed* (s. 66-78). København: Hans Reitzels Forlag, 1990.